

A magyar vonatkozású XIV. Lajos korabeli francia nyelvű pamfletirodalom kiadástörténetéhez

KURCZ ÁGNES

APPONYI Sándor hungarika-gyűjteményében szép számmal szerepelnek olyan francia nyelvű politikai, történeti-földrajzi jellegű, vagy akár szépirodalmi művek, amelyeknek kiadási körülményei tisztázásra várnak.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár régi eredetű központi állományában is vannak ilyen könyvek, melyek nem APPONYI hagyatékából kerültek tulajdonunkba. E zömmel tizenkettedrét formátumú, ELZEVIER-típusú könyvecskéket a 17. században, illetve a 18. század elején nyomtatták, az impresszum azonban vagy hiányzik róluk, vagy az utánnymás tényét tünteti fel, vagy hamis (legtöbbször kölni).

A magyar vonatkozású pamfletek egy részét történeti szempontból, azaz tartalmát illetően KÖPECZI Béla dolgozta fel a RÁKÓCZI-szabadságharcról írott munkájában.² Műve nemcsak a történelem, hanem a magyarországi és az európai művelődéstörténet számára is sok új szempontot felvető, gazdag anyagot feltáró munka: a politikai vonatkozásokon kívül megismertet a kor politikai gondolkodásával, mentalitásával, a művelt Európa Magyarország képével. A szerzőnek számos esetben kellett kísérletet tennie arra, hogy megrajzolja egy-egy pamflet kiadástörténetét, kiderítse szerzőjét. Hiszen nem véletlen, hogy milyen könyvek hol jelentek meg, a tiltott vagy nem kívánatos gondolat hogyan talált utat közönségéhez. E kísérletekhez a könyvtörténeti irodalom utolsó hat évtizedéből nemigen kapott segítséget. A pamfletekkel ugyanis ilyen szempontból az Elzevier-kutatás foglalkozott, s ez Gustaf BERGHMAN katalógusának megjelenése óta (1911)³ szinte teljesen elapadt.

Alphonse WILLEMS nagy munkája⁴ tekintette át kritikailag a megelőző (élénk) ELZEVIER-kutatást, foglalkozott az ELZEVIER család történetével, érzékenyen fel-

1. APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bd. 2. München, 1903. Bd. IV. *Neue Sammlung II. XVII. und XVIII. Jahrhundert*. Besorgt von L. DÉZSI. München, 1927. (Folytatása egyelőre kéziratban.)
2. KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp. 1966. *Franciául: La France et la Hongrie au debut du XVIIIe siècle. Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*. Bp. 1971. — KÖPECZI B. szíves közlése szerint jelenleg a THÖKÖLY-vonatkozású pamfleteket dolgozza fel.
3. *Catalogue raisonné des impressions Elzeviriennes de la Bibliothèque Royale de Stockholm*. Rédigé par G. BERGHMAN. Stockholm—Paris, 1911.
4. WILLEMS, Alphonse: *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*. Bruxelles, Paris, La Haye, 1880.

figyelt az ELZEVIER-utánzatokra, az impresszum nélküli és a hamis impresszumos kiadásokra, megrajzolta azt a kort, amelyben ezek megszülethettek, és mintaszerű nagy katalógusának elveit, beosztását követte az a két nagyobb gyűjteményi katalógus is, amely új tételekkel gazdagította az ELZEVIER-publikációk illetve utánzataik listáját.⁵

A gazdag előzményekre tekintő kutatás ezután azonban abbamaradt: egy-két tanulmány, vékony könyvecske született csupán.⁶ Ezenkívül összefoglaló könyv- és sajtótörténeti munkákban ismétlik meg jórészt a korábbi eredményeket. Elgondolkodtató, miért hanyatlott le ennyire az ELZEVIEREKkel foglalkozó vizsgálatok divatja, hiszen csak a magyar vonatkozású nyomtatványok közt is számos, a három nagy katalógusban *nem regisztrált* műre akadhatunk, nyilván más vonatkozásban ugyancsak sok tétellel gazdagodhatna az ELZEVIER-utánzatok irodalma.

A 17. századi németalföldi nyomdászatban és könyvkiadásban az ELZEVIEREKnek fontos szerepük volt, de voltaképpen sok más vállalkozóval osztoztak a fellendülő könyvkiadás és -kereskedelem anyagi előnyeiben. A pamfletirodalom persze csak egy része volt kiadói programjuknak. A köztársaság politikailag viszonylag szabad légkörében sokkal könnyebben terjeszthették a Franciaországban, Spanyolországban, Angliában, Közép-Európa más országaiban veszélyesnek minősített könyveket. Igaz, hogy ezeket többnyire impresszum nélkül, vagy hamis impresszummal nyomtatták, de csak részben politikai megfontolásból: ha a köztársasággal szövetséges uralkodók haragját nem akarták magukra vonni.⁷ Legáltalább ennyire fontos volt az üzleti szempont: sikeres művek utánnyomására nem tették rá a nevüket.⁸ A vallást érintő művek tekintetében is politikai-üzleti megfontolás vezette a kiadókat: a janzenista franciák maguk sem akarták tudatni, hogy holland-belga sajtót vettek igénybe; másrészt a protestáns ország kiadói azt akarták, hogy a könyveket katolikus országban is vegyék meg.⁹ A holland üzleti szellem Európa politikailag terhes légkörében hamar felfedezte, hogy a sajtótermék, a tiltott könyv és újság a legjobb exportcikk. Nemcsak Franciaországnak

5. DAMASCÈNE MORGAND gyűjteményének katalógusa új tételekkel és variánsokkal 3464-re duzzasztotta WILLIEMS 1294 cikkét: *Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elzevier et divers typographes Hollandais du XVIIe Siècle*. Rédigé par Édouard RAHIR. Paris, 1896. — A stockholmi királyi könyvtár ELZEVIER-gyűjteményéből tematikus beosztású szakkatalógust készített G. BERGHMAN, 2403 (részben új) tétellel. L. a 3-as jegyzetet.
6. Egyetlen tanulmány a *Gutenberg Jahrbuch*-ban: VINCENT, Auguste: *Le Livre imprimé en Brabant du XVe siècle à 1300 = Gutenberg-Jahrbuch*. 1936. 48–58, itt különösen 54–55. DAVIES, David W.: *The World of the Elseviers. 1580–1712*. The Hague, 1960. — Jelentősnek azonban csupán egyetlen munka mondható, s ez éppen magyar: GULYÁS Pál: *Az Elzevierenek Reszpublikái és rokonkiadványok a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp. 1912. — A kutatás elapadásáról panaszkodik DAVIES is, i. m. 155.
7. WILLEMS i. m. p. C. [100.] — A francia követ kérésére a különböző holland városi hatóságok több határozatot hoztak, amelyek megtiltják a francia újságok és a tiltott irodalom nyomását. Újra meg újra meg kellett tiltani, tehát az intézkedések papíron maradtak. HATIN, Eugène: *Les gazettes de Hollande*. Paris, 1865. 95. skk.
8. WILLEMS i. m. CIII. L. alább a 10-es jegyzetet is.
9. JANMART DE BROUILLANT, Léonce: *Histoire de Pierre Marteau imprimeur à Cologne (XVIIe—XVIIIe siècles.) La liberté...* Paris, 1888. 24.

szánták a francia nyelvű irodalmat, hiszen a művelt európaiak német kultúrterületeken is, szláv országokban is beszéltek franciául.¹⁰

A tiltott könyv és folyóirat formátuma sem lehetett közömbös a terjesztés szempontjából. Noha a ma bibliofil értékű tizenkettedrét könyveket az ELZEVIEREK a kor „Olesó könyvtárának” szánták,¹¹ a formátum nagy sikerét, azonnali gyors elterjedését nyilván annak is köszönheti, hogy könnyen elrejtették. A kortársak a formátummal együtt átvették az ELZEVIEREK egyéb formai újításait, ismertetőjegyeit.¹² Ilyenek a könyvdíszek, a jellegzetes virágok, kosarak (*fleuronok*) és a nyomdászjelvényként alkalmazott földgömbök (*szférák*). Bármennyire is követték mintáikat más németalföldi, francia és német nyomdászok, ma is ez a legbiztosabb eszköz a nyomdatermékek megkülönböztetésére.¹³ Mert a hamis impresszum egyáltalán nem igazít el. Egy időben többen is használták ugyanazt a fiktív álnevet. Ezek között a pseudonymek között a leggyakoribb a másfél századot „megelő” Pierre MARTEAU „kölni” nyomdász illetve kiadó, akinek létezéséről a múlt század végéig még vitatkoztak a kutatók. Gustave BRUNET vette észre, hogy XIV. LAJOS uralkodásának második felében főleg holland kiadványokban, politikai iratokon szerepelt a neve.¹⁴ Egyébként a kölni nyomdahelyet a katolikus könyvek nyomtatása és terjesztése miatt találta ki Willem Janszoon BLAEU még 1638 előtt.¹⁵ Pierre MARTEAU nevével 1660-ban jelent meg egy politikailag pikáns mű a leydeni Jean ELZEVIER kiadásában.¹⁶ Noha az ELZEVIEREK csak kilencszer használták ezt az álnevet, utánzóik annál többet: hollandok, belgák, franciák (rouen-i nyomdák) és németek is.¹⁷ *Köln* mint fiktív nyomdahely

10. HATIN i. m. 55. — Persze nemcsak tiltott irodalomról van szó. Elsősorban a francia szépirodalom „best-seller”-eit nyomták után kalózkidadásokban; itt a leggyakoribb az ilyesfajta impresszum: „suivant la copie de Paris”, mivel a francia eredetét jobban keresték.

11. WILLEMS i. m. CXVII skk. DAVIES i. m. 146–147. Az első ilyen típusú duodecimót Bonaventura és Abraham ELZEVIER nyomtatta 1629-ben, WILLEMS i. h.

12. VINCENT i. m. 55., DAVIES i. m. 148. A folyóiratok nagy része is átvette ezt a formát, pl. Hollandiában: *Mercurie historique et politique, Mercure Hollandais, Histoire abrégée de l'Europe, Le courrier galant, L'esprit des cours de l'Europe* stb., más irodalmi revűk is. (HATIN i. m. 176. skk.) A francia *Mercurie Galant* is tizenkettedrét formátumú volt. (LIVOIS, René de: *Histoire de la presse Française*. Lausanne [s. a.] I. 37).

13. WILLEMS i. m. LXXXVI.

14. BRUNET, Gustave: *Imprimeurs imaginaires et libraires supposés*. Paris, 1866. 2–3. A kérdés legteljesebb összeállítása: JANMART DE BROUILLANT i. m. 2–6.

15. DAVIES i. m. 139.

16. *Recueil de diverses pieces servans a l'histoire de Henry III...* A Cologne, chez Pierre du Marteau, 1660. JANMART DE BROUILLANT i. m. 23.

17. JANMART DE BROUILLANT i. m. 40–47. A legtöbbször: André de HOOGENHUYSEN, Abraham WOLFGANG, Jacques DESBORDES (Amsterdam); Adrian VLACQ, Jean et Daniel STEUCKER, Henri van BULDEREN (Hága); HACKIUS (Leyden); François FOPPENS, Philippe VLEUGART, Lambert MARCHANT, Henri FRICX (Brüsszel). A német nyomdászok is használták (WELLER, Emil: *Die falschen und fingierten Druckorte*. I–II.² Leipzig 1864. p. V.), például: Richter (Altenburg), Iversen (Altona), Brochhaus (Amszterdam), Walther (Augsburg), Gobhardt (Bamberg), Neukirch (Basel), Fink, Rüdiger, Schone (Berlin), Sauer mann (Bremen), Sinner (Coburg), Pauli Koppenhága), Günther, Winckler (Drezda), Keyser (Erfurt), Heinsius, Herold, Heyl, Hoffmann, Liebezeit, Schmidt (Hamburg), Forster (Hannover), Bielche (Jena), Rommerskirchen (Köln), Graff, Jacobaer, Joachim, Rohler, Rollmann, Voss, G. Wigand (Leipzig), Cotta (Tübingen), Bartholomai (Ulm), Gerold (Wien) stb. (JANMART DE BROUILLANT Magyarországon hozzáférhetetlen könyvének összeállítása.)

egyébként a korszakban annyira elterjedt, hogy bármennyire élénk volt a kölni könyvnyomtatás és könyvkiadás, a nyomdászt elhallgató kölni impresszumot eleve gyanúsnak tarthatjuk.¹⁸

A francia nyelvű pamfletirodalmat tehát nemcsak németalföldi vagy francia nyomdákban nyomták. Megjelenhettek ezek a könyvek Németországban is, olykor legálisan.¹⁹

A fenti megfontolásokból tartottuk kutatásra érdemesnek a magyar és francia kultúrhistoria, illetve a németalföldi könyvtörténet szempontjából is fontos, az ELZEVIER-irodalomban többségükben nem regisztrált nyomtatványok impresszumának meghatározását. Ebben a munkában elsősorban a RAHIR által közölt könyvdíszekre és nyomdászjelvényekre támaszkodhattunk.²⁰ Amennyire kézenfekvő, hogy ennek az 1896-ban megjelent munkának eredményeit hugarika-vo-natkozásban is hasznosítsuk, annyira sajnálatos, hogy ilyen irányú kutatásokról azóta sem értesülhettünk. Pedig a francia, holland és belga könyvtárak gazdag anyaga lehetővé tenné a RAHIR vizsgálatának módszeres folytatását. Valószínűleg csak ilyen új eredmények birtokában volna meghatározható az APPONYI-hungarikák néhány érdekes darabja is. Az Országos Széchényi Könyvtár Jean LE CLERC THÖKÖLY-könyvének három kiadásával rendelkezik, amelyeknek csak egymáshoz való viszonyát lehetett megállapítani, de még ahhoz sincs biztos fogódzónk, hogy holland vagy francia nyomtatványok-e.²¹ Ugyanilyen rejtélyes Eustache LE NOBLE: *Histoire du prince Ragotzi* című művének „kassai” kiadása.²² Nem valószínű, hogy Párizst jelentené a *Cassovie*, mert ott a műnek két engedélyezett kiadása jelent meg.²³ Ugyanazt a durva fleuront találni benne, mint a RÁKÓCZI-manifestum 1705-ös kiadásában.²⁴ Talán kölni, vagy holland nyomtatvány.²⁵

18. Például: ZINZENDORF, Ph. L. W. műve: *Eines hohen Ministri abgestattete Relation*. Cöln 1705. (Könyvtári jelzete az Apponyi hungarika-bibliográfiát folytató kéziratok katalógus szerint App. H. 2799.) A kolligátumnak, amelynek ez első darabja, harmadik tagja egy francia mű fordítása: FRESCHOT, Casimir: *Relation von der kaiserlichen Hofe zu Wien*. Cölln, bey Wilhelm Stephan 1705. Mindkettőt Leipzigben FRITSCH nyomtatta. WELLER i. m. I. 57. — Hamis Colonia-impresszummal olasz földön is nyomtattak, vö. PARENTI, Marino: *Dizionario dei luoghi di stampa falsi, inventati o supposti*. Firenze, 1951. 51–59., tav. II: „appresso Pietro Martello”.
19. L. a 4., 12. és 24. tételt alább, továbbá a 26-os jegyzetet.
20. L. az 5. jegyzetet. A MORGAND-gyűjtemény katalógusa végén: „Fleurons et marques typographiques des Elzevier de Leyde et des Elzevier d'Amsterdam. Principaux fleurons et marques typographiques de diverses officines de Hollande du XVIIe Siècle dont les productions se joignent á la collection Elzevirienne.” i. m. 419–466.
21. *Histoire d'Emeric comte de Tekeli, ou memoires pour servir a sa vie*. Cologne, Chez Jacques de la Verité, 1693. (Ktr. jz.: App. H. 3123, és 216.316.) Nyomdája ugyanaz, mint az 1694-es, APPONYI-katalógusban szereplő kiadás (App. H. 1447.) A katalógusban 1443. tételszámon szereplő 1693-as kiadás (App. H. 1443.) viszont másutt készült. A két előbbi talán holland (így WELLER i. m. II. 53., vö. KÖPECZI 410.); az utoljára említett díszei talán francia ízlésre mutatnak, valószínűleg az App. H. 3123-as kiadás utánnymása.
22. Ktr. jz.: App. H. 1497. és 320.960.
23. WELLER i. m. II. 73. gondol Párizsra. A két párizsi legális kiadás könyvtári jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: App. H. 1495, 1496.
24. Bibliográfia: APPONYI H. 2378. Ktr. jz.: RMK III. 4495a.
25. KÖPECZI i. m. 293–294, 428. — Hasonlóképpen nem találtunk megoldást az App. H. 1201, 1278 (3), 1412 és 1414. esetében.

Az alábbi, szerzők — illetve anonym művek esetében, ha a szerzőt nem sikerült megtalálni — címek szerinti betűrendes kis jegyzékben *kísérletet tettünk* hungarikonatkozású francia illetve latin nyelvű politikai-vallási-szépirodalmi könyvek nyomtatási illetőleg kiadási helyének meghatározására. A hamis impresszumot illetve az impresszum-hiányt RAHIR könyvdísz-összeállítása és betűtípus-vizsgálatok alapján próbáltuk feloldani, esetleg más összefüggéseket is figyelembe véve. E típusvizsgálatokhoz nem mindig találtunk megfelelő anyagot, ez esetben megoldásukat megkérdőjelezzük. A 32 tételbe tartalmi meggondolásból került három olyan tétel (2., 10., 19.), amelyeknek kiadóját BENZING valószínű személyeknek fogadja el,²⁶ de előszavában ő is említi, hogy a hamis nyomdahelyekre illetve kiadókra nem lehetett tekintettel, minthogy WELLER adatokra nem hivatkozó munkáját még ma sem tudják mással helyettesíteni. A csupán egy-két művel szereplő kiadók működése tehát BENZING szerint is további vizsgálatra szorul. A probléma életben tartására vettük fel e nyomtatványokat is jegyzékünkbe, s az egyik esetben meggyanúsítottunk egy kiadási helyet, a másik kettő esetében azok egymáshoz való viszonyát tüntetjük fel. Ugyancsak ilyen meggondolásból került a jegyzékbe a 13. és a 20. tétel is, amelyeknek meghatározási javaslata KÖPECZTŐL származik, de egymáshoz viszonyításuk talán segít a kérdés további kutatásában.²⁷

1. [BRUSLÉ de Montpleinchamp, Jean Chrysostome:] L'HISTOIRE / DE / FILIPE EMANUEL / DE LORAINÉ / DUC DE / MERCOEUR, / DEDIEE / A SA MAJESTÉ APOSTOLIQUE. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE MARTEAU [Bruxelles, François Foppens]. / MDCLXXXIX.
12° [22] 357 [1] pp., 1 t. et 1 fig. chalcogr. sign. typogr.

APPONYI H. 1393. (BARBIER II. col. 667.)

RAHIR: marque 80.

Ktr. jz. App. H. 1393.

Antiqua-típusok: L'histoire de l'empereur

Charles V. Bruxelles, Foppens 1663. Willems 2003.

Ktr. jz. *Apponyi Rariora* 384.

Cara Mustapha, grand visir

v. Préchac

Le comte Tekely

v. Préchac

La conduite de la France

v. Courtilz de Sandras

26. BENZING, Joseph: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts.* = *Archiv für Geschichte des Buchwesens.* Bd. II. (Frankfurt/Main.) 1960. 445— 509. 1.

27. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a francia nyelvű, hamis impresszummal ellátott pamflet-irodalom több művének szerzőjét KÖPECZI határozta meg: APPONYI H.1506 (ktr. jz: RMK III. 4780a) = KÖPECZI p. 295., APPONYI H.1488 = KÖPECZI pp. 291—292., 303—304., APPONYI H.2379 (ktr. jz: RMK III. 4530a) = KÖPECZI pp. 293—294. — Az APPONYI Hungarica-gyűjtemény 940. és 951. tételét már WILLEMS meghatározta (WILLEMS 891. és 2025), a 970. és 2194. sz. tételt pedig RAHIR (RAHIR 2508. és 2800.) Ez utóbbit APPONYI nem ismerte.

2. CONVERSATION / DU / Bouffon du Grand Vizir, / Et de celui de TEKELLI, / SUR / Les disgraces de leurs Maistres. / AVEC / L'effroyable Portrait de l'in-fidèle & / curelle Paix de la France pour / l'Allemagne & les Pays-bas. / — A Cologne, chez Daniel Hartmann [?]. / MDCLXXXIV.

12° 47 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1143. (Weller II. 37.) BENZING: *Verleger*

p. 466.

Ktr. jz. App. H. 1143

[WELLER szerint holland nyomtatvány. Nyomdászjelvény, betűtípusok egy része = nr. 10.]

3. CORNEILLE, Pierre: ATTILA / ROY / DES HUNS, / TRAGEDIE. / Par — / . — Suivant la Copie imprimée / A PARIS [Amsterdam, Abraham Wolfgang], / CIO IOCLXVII.

12° [6] 64 pp., 1 t. chalcogr., sign. typogr.

APPONYI H. 2090

RAHIR: marque 57., fleurons 248., 254., 264.

Ktr. jz. App. H. 2090

[Típusösszevetés azonos nagyságú betűtípusok hiányában nem történhetett, a nyomdászjelvény és a három fleuron, valamint az utánnyomás jellege egyértelműen WOLFGANG műhelyére vall.]

4. LA COUR / DE / FRANCE / TURBANISÉE, / ET LES / TRAHISONS DEMASQUÉES. / En trois Parties. / Par Monsr. L. B. D. E. D. E. / SECONDE EDITION. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE MARTEAU, [La Haye, Adrian Moetjens] 1687.

12° [24] 271 [15] pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1270.

RAHIR: marque 45., cf. nr. 2831.

Ktr. jz. App. H. 1270

Betűtípus: La France sans bornes, [MOETJENS]

1684., RAHIR 2797., ktr. jz. Gall 771 (1).

5. [COURTILZ de Sandras, Gatien de:] LA / CONDUITE / DE LA / FRANCE. / depuis la Paix de / NIMEGUE. / — A COLOGNE, / Ches PIERRE MARTEAU. [La Haye, Arnold Leers fils?] / MDCLXXXIV.

12° 145 [1] pp., sign. typogr.

APPONYI H. 2193. (Barbier I. 672.)

RAHIR: marque 72.

Ktr. jz. App. H. 2696 (2)

[Típusösszevetés nyomtatvány hiányában nem történhetett, a meghatározás nyomdászjelvény alapján történt.]

6. [COURTILZ de Sandras, Gatien de:] LA / CONDUITE / DE LA / FRANCE. / depuis la Paix de / NIMEGUE. / — A COLOGNE. / Ches PIERRE MARTEAU [Amsterdam, Abraham Wolfgang] / MDCLXXXIV.

12° 145 [1] pp.

RAHIR: fleuron 257. / in p. 7. /

Ktr. jz. Gall 771 (2)

Betűtípus: Histoire des procedures criminelles, [WOLFGANG] 1672.,

RAHIR 2508., ktr. jz. App. H. 970., és: *Le prince esclave*, Wolfgang 1688., ktr. jz. App. H. 1357.

7. [COURTILZ de Sandras, Gatien de:] RÉPONSE / AU / LIVRE / Intitulé / LA CONDUITE DE / LA FRANCE. / Depuis la Paix de / Nimegue. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE MARTEAU' [La Haye, Adrian Moetjens] / 1683. 12° 144 p., sign. typogr.

APPONYI H. 2193. collig.

RAHIR: marque 45., fleuron 207.

Ktr. jz. App. 2696 (3)

Betűtípus: u. a. mint nr. 4.

8. [COURTILZ de Sandras, Gatien de:] REPOSE / AU / LIVRE / Intitulé / LA CONDUITE DE / LA FRANCE. / Depuis la Paix de / NIMEGUE. / — A COLONNE, / Chez PIERRE MARTEAU' [Amsterdam, Jean Ravestein] 1683. 12° 144 pp.

RAHIR: fleuron 214.

Ktr. jz. Gall 771 (3)

A kisebb *antikva-típus* (p. 140-től): *Hier, Cardani de utilitate ex adversis capienda*, Ravestein 1672., RAHIR 2498., ktr. jz. Ph. pr. 558 (kenyértípusa.)

9. DESCRIPTION / HISTORIQUE / de la / GLORIEUSE CONQUESTE / DE LA VILLE DE BUDE, / CAPITALE / DU ROYAUME D' HONGRIE, / Par les armes victorieuses de nostre tres-auguste invincible Empereur / LEOPOLD I. / Sous la conduite de Son Altesse Seren. le Duc. / de Lorraine & de l'Electeur de Bavière. / — A COLOGNE, / Chez JEAN JACQUES le jeune [Bruxelles, Eugene Henri Fricx], 1686. 12° 142 pp.

APPONYI H. 1249. (WELLER II. 40.)

RAHIR: fleuron 146.

Ktr. jz. App. H. 1249.

Antikva-típus (p. 91-től): *Les Provinciales...* par Louis de MONTALTE [PASCAL], „Cologne” 1689, ktr. jz. H. eccl. 4245, *Apponyi Rariora* 433. [= RAHIR 3305.] későbbi kiadása, ugyanabból a nyomdából, az iniciálék és a cursiv-típus alapján. Ennek *cursiv típusa* egyébként egyezik az App. H. 1266-os jelzetű FRICX-nyomtatványával. — Mind az antikva, mind a cursiv egyébként: nr. 30.

10. ENTRETEN / Dans le Royaume des Tenebres, / Sur les affaires du Temps, / ENTRE / MAHOMET / ET / MR. COLBERT, / Cy-devant Ministre de France. / — A COLOGNE / Chez Daniel Hartmann [?] / 1683. 12° [10] 34 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1036. (WELLER II. 35.) BENZING: *Verleger* p. 466.

Ktr. jz. App. H. 1036.

[Nyomdászjelvény, betűtípusok egy része: nr. 2.]

11. LA / FRANCE / INTRIGUANTE, / OU / RESPONSE / AUX MANIFESTES / De quelques Princes, sur l'Etat present / DE L'ALEMAGNE. / — A VILLE-FRANCHE. / Chez JEAN PETIT [Bruxelles, Lambert Marchand] / M. DC. LXXVII. 12° 95 [1] pp.

Ktr. jz. App. H. 2695 (2)

A mű 1676-os kiadása: WILLEMS 2098. és BERGHMAN 1680., vö. WILLEMS-nél az 1677-es Ville-Franche-impresszumokat.

[*Cursiv-típusa* megvan VÆLCKEREN műveinek ajánlásában, ktr. jz. App. H. 1127, 1128.]

Histoire de l'estat present du Royaume de la Hongrie

v. Vanel

Ibrahim bassa de Bude

v. Seudéry

12. JOURNAL / DE LA / GLORIEUSE CONQUESTE / DE LA / VILLE DE BUDE, / CAPITALE / DU ROYAUME D'HONGRIE, / Par les armes victorieuses de / l'Empereur / LEOPOLD I. / Sous la conduite de Son. Altesse Seren. le Duc / de Lorraine & de l'Electeur de Baviere. / — Suivant la Copie de Vienne [Amsterdam, Abraham Wolfgang?]. / MDCLXXXVI.
12° 156 pp.

APPONYI H. 1269.

RAHIR: fleuron 246.

Ktr. jz. App. H. 1269., 206., 959.

[A betűtípus kevert, csak a fleuron alapján következtettünk. Ugyanezt a fleuront WARNAER amsterdami műhelye is használta 1663–1671 között, vö. RAHIR p. 466., 490.]

13. [LA CHAPELLE, Jean de?:] TESTAMENT / POLITIQUE / OU / DERNIERS CONSEILS / D'UN MINISTRE / DE / L'EMPEREUR / LEOPOLD I. / Traduit de l'Italien en François. / — A ROTTERDAM [Paris, s. typ.] M. DCCVII.
12° 3–46 pp., sign. typogr.

Ktr. jz. App. H. 2802.

KÖPECZI p. 368. (J. de LA CHAPELLE: XLII. *Lettre d'un Suisse à un François sur les affaires presentes de Hongrie.*)

[Nyomdászjelvény ugyanaz, mint nr. 20., betűtípust nem találtuk meg.]

14. [LEIBNITZ, Gottfried Wilhelm von:] MARS / CHRISTIANISSIMUS / AUCTORE / GERMANO / GALLO-GRAECO, / OU / APOLOGIE / des Armes du Roy / TRES-CHRESTIEN / CONTRE / LES CHRESTIENS. / — A COLOGNE, / Chez DAVID LE BON [La Haye, Adrian Moetjens], 1684.
12° 88 pp.

KÖPECZI p. 449.

RAHIR: fleurons 205., 207.

Ktr. jz. App. H. 2695 (1)

Betűtípus: nr. 4.

Lettre de Monsieur S. L. seigneur polonois

v. Lubomirski

15. LETTRE / D'UN / BOURGEOIS / DE COLOGNE / A un Ami, sur la prise de / Bude, / Et sur les autres affaires presentes. / (Par L. B. E. G. F.) / — A COLOGNE, chez PIERRE MARTEAU [Leyden, Mathys et Adrien Séverin?], 1686.
4° [7] ff.

APPONYI H. 1278. WELLER II. 40.

RAHIR: fleuron 197.

Ktr. jz. App. H. 1278 (1)

[Típus nyomtatvány hiányában nem találtunk.]

16. SECONDE / LETTRE / D'UN / BOURGEOIS / DE COLOGNE / A SON AMI / Sur les Affaires presentes. / A Cologne ce 30. Septembre 1686. / (Par L. B. E. G. F.) — / A COLOGNE, Chez PIERRE MARTEAU [Leyden, Mathys et Adrien Séverin?], 1686.
4° [7] ff.

APPONYI H. 1278. 2. collig.

RAHIR: fleuron 197. Cf. nr. 15.

Ktr. jz. App. H. 1278 (2)

17. TROISIÈME / LETTRE / DU / BOURGEOIS / DE COLOGNE, / Servant de Reponse au / BOURGEOIS DE TREVES. / (Par L. B. C. G. F.) / — A COLOGNE, Chez PIERRE MARTEAU [Leyden, Mathys et Adrien Séverin?], 1686.
4° [8] ff.

APPONYI H. 1278. 4. collig.

RAHIR: fleuron 197. Cf. nr. 15.

Ktr. jz. App. H. 1278 (4)

18. RÉPONSE / AUX TROIS / LETTRES / DU / BOURGEOIS DE PARIS, / Soi disant BOURGEOIS DE COLOGNE. / Par un Homme des-interessé. / — A COLOGNE, Chez PIERRE MARTEAU [Leyden, Mathys et Adrien Séverin?], 1686.
4° [11] ff.

APPONYI H. 1278. 5. collig. HUBAY 946.

Ktr. jz. App. H. 1278 (5)

[A kolligátum 4. darabjával a papír és a betűtípusok megegyeznek. Kiadói kolligátumra mutat, hogy ezt az utolsó levelet FIN-nel zárják le.]

19. [LUBOMIRSKI, Stanislaw Heraklyusz:] LETTRE / DE MONSIEUR / S. L. ***** / SEIGNEUR POLONOIS; / MONSIEUR LE / MARQUIS C. L. [Claudius Lentulus] ***** / à l'Assemblée des Etats de l'Empire à Ratisbonne. / Sur les Affaires présentes de la Hongrie, etc. / — A RATISBONNE [?] / Chez J. CONRARD EMMERICH, 1683.
12° 119 [1] pp.

APPONYI H. 1046. BENZING: *Verleger* p. 457.

(WELLER II. 36.)

Ktr. jz. App. H. 1046.

[WELLER szerint holland nyomtatvány. Nincs kizárva, hogy párizsi: vö. Pierre HERISSANT nyomtatványát, ktr. jz. App. H. 2336., illetve Daniel HORMETS-ét, ktr. jz. App. H. 2304.]

20. MANIFESTE / DU PRINCE / RAKOCZI, / AVEC / SA LETTRE A
L'EMPEREUR, / LA PUBLICATION / DE L'INTERREGNE, / ET / LE MANI-
FESTE / DU COMTE TEKELY. / — A Basle [Paris, s. typ.]. MDCCVIII. Avec
permission des Supérieurs.

12° 48 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1500. KÖPECZI pp. 375., 389., 393—394.

(J. de LA CHAPELLE: XLIV. *Lettre d'un Suisse à un François sur les
affaires présentes de Hongrie.*) [Nyomdászjelvény ugyanaz, mint nr. 13.]

Ktr. jz. App. H. 1500.

21. LE / MARS / à la / MODE / de ce temps. / — à LIEGE, Dans le Royaume
de Vulcain [Bruxelles, Lambert Marchand], 1672.

12° 202 pp.

APPONYI H. 971. WELLER II. 25.

Ktr. jz. App. H. 971.

[vö. WILLEMS 2098., App. H. 2695 (2) fleuronja. Betütípusai: nr. 11.]

Mars christianissimus autore Germano Gallo-Graeco

v. Leibnitz

22. [PRÉCHAC, Jean de:] CARA / MUSTAPHA, / GRAND VISIR. / HISTOIRE
/ Contenant son élévation, ses amours dans le / Serrail, ses divers Emplois, le
vray su / jet qui lui a fait entreprendre le Siege de / Vienne, / & les particularités
de sa mort. / — Suivant la copie Imprimée / A PARIS [Amsterdam, Abraham
Wolfgang]. / CIO IOC LXXXIV.

12° 154 pp., 1 t. chalcogr., sign. typogr.

APPONYI H. 1141.

RAHIR: marque 61.

Ktr. jz. App. H. 1141.

*Antikva-típus: nr. 6. Címlap, ajánlás cursívja: RICAUT: Histoire de
l'Etat present de l'Empire Ottoman, Wolfgang, 1670. (ktr. jz. App. H.
2100.) címlap-cursívja.*

23. [PRÉCHAC, Jean de:] LE / COMTE / TEKELY. / NOUVELLE / HIS-
TORIQUE. / — Suivant la Copie de Paris, / A LA HAYE, / Chez HENRI de
BULDEREN, Marchand Libraire, dans le Pooten, / à l'Enseigne de Mezeray
[impr. par Adrian Moetjens], 1686.

12° [8] 123 [1] pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1275.

RAHIR: marque 45.

Ktr. jz. App. H. 1275.

Betütípus: nr. 4.

24. RELATION / De tout ce qui s'est Passé en / ALEMAGNE / Depuis la des-
cente des Turcs en / HONGRIE / Jusques à la levée du Siege de / VIENNE. /
— A COLOGNE, / Chez JAQUES LE JEUNE Mar / chand Libraire [La Haye,
Adrian Moetjens], 1683.

12° 108 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1060. (Weller II. 36.)

RAHIR: marque 45.

Ktr. jz. App. H. 1060.

Betütípus: nr. 4.

25. REFLEXIONS / POLITIQUES / SUR LES DÉMARCHES / DE LA HOLLANDE, / CONTRE LES ATTENTATS / DE LA FRANCE, / OU / L'Idée generale des affaires / du temps. / — A COLOGNE, / Chez HENRY WOMMER [Bruxelles, P. Vleugart], M. DC. LXXXIV.

12° 22 p., sign. typogr.

WELLER II. 38.

RAHIR: marque 52.

Ktr. jz. App. H. 2696 (1)

Réponse au livre intitulé La conduite de la France

v. Courtilz de Sandras

Réponse aux trois lettre des bourgeois de Paris

v. nr. 18.

26. LA / REVOLUTION / DE LA / HONGRIE, / OU / Première descente / DES TURCS, / PAR QUI APPELLEZ, / ET TOUS LES / DESORDRES / Qui en sont suivis. / Voyez la page suivante. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE DU MARTEAU [Bruxelles, P. Vleugart, c. 1667.].

12° [12] 3 — 132 pp., 1 fig. chalcogr.

KÖPECZI pp. 407., 426.

RAHIR: fleuron 227. [= A kiadás 3. oldalának fleuronja.]

Ktr. jz. App. H. 2792.

Betűtípusok: VAELCKEREN: *Vienna a Turcis obsessa*. Marchant 1684 (ktr. jz. App. H. 1127); MARCHANT ez esetben kiadó lehetett, mint-hogy a *3 versóján látható fleuron Rahir 224. sz. fleuronja alapján VLEUGART műhelyére vall.

27. LE / ROYAUME / DE LA / HONGRIE / OV / DESCRIPTION NOUVELLE, / Chronologique & Geographique de ce / Royaume, selon l'Etat auquel / il se trouve a present, / Et des choses les plus memorables / y arrivées. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE LE JEUNE [Bruxelles, P. Vleugart]. / M. DC. LXXXVI. 12° [6] 202 [6] pp.

LEVAL 21.

RAHIR: fleuron 233.

Ktr. jz. 213. 980.

Betűtípusok: nr. 26. Fleuron a 88. oldalon azonos. App. H. 1127. [*6 recto] díszével.

28. [SCUDÉRY, Madeleine de:] IBRAHIM / BASSA / DE / BUDE. / NOUVELLE / GALANTE. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE MARTEAU [La Haye, Adrian Moetjens], / 1686.

12° 208 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1268. (Szerző: *Világirodalmi Lexikon*. szerk. DÉZSI L.)

RAHIR: marque 45.

Ktr. jz. App. H. 1268.

Cursiv-típus: nr. 23.

Seconde lettre d'un bourgeois de Cologne...

v. nr. 16.

Testament politique ou derniers conseils...

v. La Chapelle

Troisième lettre du bourgeois de Cologne...

v. nr. 17.

29. LE TURC SUBJUGUÉ / OU / La glorieuse conquête de la ce / lebre & cy-devant invincible Forteresse / de Bude, / CAPITALE DU ROYAUME / DE LA HONGRIE. / Reduite & soûmise à son Prince legitime / le tres-Auguste & in-vincible / Monarche. / LEOPOLD, / EMPEREUR DES ROMAINS / ... — A COLOGNE, / Chez PIERRE LE JEUNE [Bruxelles, P. Vleugart?], / 1686.
12° [4] 172 pp.

APPONYI H. 1277.

Ktr. jz. App. H. 1249 (2)

[A betűtípus, papír, kiállítás összevetése alapján a nyomda megegyezik a nr. 27. nyomdájával. Az impresszumot FRICX és VLEUGART használta Brüsszelben, de FRICX munkái sokkal szebb kiállításúak.]

30. [VANEL, Claude:] HISTOIRE / DE / L'ESTAT PRESENT / DU ROYAUME / de la / Hongrie. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE LE JEUNE [Bruxelles, Eugène Henri Fricx]. / M. DC. LXXXVI.
12° [16] 214 pp., 1 charta.

APPONYI H. 1265. KÖPECZI p. 409. Magyar Könyvszemle. 1925. f. 140.
WELLER II. 40.

RAHIR: fleuron 150.

Ktr. jz. App. H. 1265., 1266. II (2).

Betűtípus: nr. 9.

LATIN NYELVŰ MŰVEK

31. [LUBIENECKI, Stanisław:] HISTORIA / REFORMATIONIS / POLONICAE, / In qua / Tum REFORMATORUM, tum ANTI — / TRINITARIORUM origo & progressus / in POLONIA & finitimis Provinciis narrantur... / — FREISTADII, / Apud JOHANNEM ACONIUM [Amsterdam, Jean Ravestein], CIO IOC LXXXV.
8° [16] 304 [4] pp.,

APPONYI H. 2223.

Ktr. jz. App. H. 2203 (2)

Betűtípusok, nyomdai kiállítás: COMENIUS: *Portael der Saecken en Spraecken, Vestibulum Rerum et Linguarum*. Ravestein 1673 (ktr. jz. Apponyi Rariora 412.).

32. [SANDIUS, Krzysztof jun.:] BIBLIOTHECA / ANTI-TRINIATRIORUM, / sive / Catalogus Scriptorum et succincta narratio... [Ed. Andrzej Wiszowaty.] — FREISTADII, / Apud JOHANNEM ACONIUM [Amsterdam, Jean Ravestein], / CIO IOC LXXXIV.
8° [16] 296 pp.

APPONYI H. 2203. Estreicher vol. 27. pp. 65–66.

WELLER I. 280.

RAHIR: fleurons 212–214.

Ktr. jz. App. H. 2203 (1)

Betűtípusok, nyomdai kiállítás: nr. 31

Rövidítésjegyzék (Abréviatures)

Apponyi H. = v. note 1.

Apponyi Rariora = Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből. Közli Végh Gyula. Budapest 1925.

Barbier = Barbier, A. A.: Dictionnaire des ouvrages anonymes. I—IV. Paris 1872—1879.

Benzing: Verleger = v. note 26.

Estreicher vol. 27 = Estreicher, K., Bibliografia Polska. Części III. tom. XVI. Kraków 1929.

Köpeczi = v. note 2. (Edition hongroise).

Leval = Leval, André: Supplément à la Bibliographie française de la Hongrie de I. Kont. Budapest 1914.

Rahir = v. notes 5., 20.

Weller = v. note 17.

Willems = v. note 4.

Ktr. jz. = könyvtári jelzet (cote)

Contributions à l'histoire d'édition de la littérature française clandestine, relative à la Hongrie, sous Louis XIV.

Á. KURCZ

Plus de soixante ans sont passés depuis la parution à Stockholm d'un grand catalogue raisonné des impressions elzeviriennes. Les recherches des imprimés hollandais, ainsi que celles des imitations elzeviriennes sont interrompues. Pourtant, telles investigations seraient importantes non seulement au point de vue de l'histoire des imprimés néerlandais, mais sous les aspects de l'histoire de la civilisation française et européenne aussi. Depuis que les Provinces Unies s'étaient constituées en république, la presse y devenait plus indépendante qu'en aucun autre pays du monde, et surtout qu'en France de LOUIS XIV. Les ELZEVIER et d'autres typographes hollandais ont publié et diffusé de la littérature clandestine (des livres politiques, janzénistes etc.), ainsi que des contrefaçons des ouvrages littéraires édités à Paris, plusieurs fois sans leurs noms, ou bien sous des pseudonymes. Et plusieurs éditeurs et imprimeurs français, allemands, italiens etc. ont appliqué ces pseudonymes-là et ont imité la manière typographique de ces livres.

Il y en a beaucoup qui sont relatifs à la Hongrie, dont la majorité n'est pas enregistrée dans les grands catalogues elzeviriens. Dans son œuvre magistrale traitant les relations diplomatiques et l'histoire des idées relatives à la France et à la Hongrie au début du XVIIIe siècle, M. Béla KÖPECZI a précisé les auteurs, même les éditeurs de plusieurs pamphlets. Connaître la voie de la pensée, c'est une fonction primordiale de l'histoire de la civilisation. C'est pourquoi nous essayons de restituer les noms des imprimeurs (ou des éditeurs) des livres du modèle elzevirien, conservés à la Bibliothèque Nationale Széchényi, en premier lieu par le moyen des fleurons et des marques typographiques collectés dans le catalogue rédigé par M. Edouard RAHIR.

